

Nadia Sonneveld* ve Erin Stiles'in** “Khul’: Local Contours of a Global Phenomenon” İsimli Makalesinin Çevirisi

Rıfat ATAY

Sorumlu Çevirmen/Corresponding Translator

Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Anabilim Dalı
Prof. Dr., Akdeniz University Faculty of Theology Department of Philosophy of Religion, Antalya/TÜRKİYE
rifatay@gmail.com | orcid.org/0000-0001-8715-3023

Hilal ATILGAN

Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı
Res. Assist., Akdeniz University Faculty of Theology Department of Islamic Law, Antalya/TÜRKİYE
hilalatilgan3@gmail.com | orcid.org/0000-0003-3343-2662

Öz

Bu çalışma daha önce Islamic Law and Society dergisinin 26. cilt (2019) 1-2. sayısında yayımlanan açık erişimli (<https://doi.org/10.1163/15685195-02612P01>) “Khul’: Local Contours of a Global Phenomenon” başlıklı makalenin çevirisidir. Makalenin çevirisini yayımlamak üzere verdikleri izinden dolayı yazarlar Nadia Sonneveld ile Erin Stiles’a teşekkür ederiz. İslami boşanma yollarından birisi olan *hul’un* çağdaş Müslüman toplumlardaki uygulamalarının incelendiğini bu makalede ayrıca *hul’un* mahiyeti, hukukiliği ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Makaleye *hul’un* Kur’ân ve hadis literatüründeki dayanakları açıklanarak başlanmış, devamında ise modern Müslüman toplumlardaki uygulamalar aktarılmıştır. *Hul’un* uygulama şekilleri ise hem halktan insanların hem de yasal uygulayıcıların bakış açısından anlaşılmaya çalışılmıştır. Makalede yapılan incelemeler neticesinde *hul’* ile ilgili temel meseleler tespit edilmiş ve bunlar Asya, Afrika ve Avrupa’da çeşitli kültürel, dinî ve yasal bağlamlarda *hul’un* anlaşılma ve kullanımını kıyaslayan bir yaklaşım benimsenerek ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Talak, Hul’, Nadia Sonneveld, Erin Stiles.

* Leiden Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hollanda, nadia.sonneveld@gmail.com

** Nevada Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, Amerika Birleşik Devletleri, estiles@unr.edu.

Translation of “*Khul'*: Local Contours of a Global Phenomenon” by Nadia Sonneveld and Erin Stiles

Abstract

This study is the translation of the open access (<https://doi.org/10.1163/15685195-02612P01>) article titled “*Khul'*: Local Contours of a Global Phenomenon” which was previously published in the journal of Islamic Law and Society, volume 26(2019) and issue 1-2. We thank the authors Nadia Sonneveld and Erin Stiles for their permission to publish the translation of the article. In this article, which examines the practices of *khul'* that is one of the Islamic divorce ways in the contemporary Muslim communities, the nature, legality and the consequences of *khul'* are also emphasized. The article was started by explaining the bases of *khul'* in the Qur'an and hadith literature, and then the practices in modern Muslim communities were conveyed. *Khul'*'s practices have been tried to be comprehended from the point of view of both commoners and legal practitioners. As a result of the examinations made in the article, the main issues related to *khul'* have been identified and these have been addressed by adopting an approach that compares the understanding and practicing of *khul'* in various cultural, religious and legal contexts in Asia, Africa and Europe.

Keywords: Islamic Law, Talaq, *Khul'*, Nadia Sonneveld, Erin Stiles.

Hul': Küresel Olguda Yerel Şekilleri

Bu sayının konusu dört yazarın (Van Eijk, Sonneveld, Stiles ve Vatuk) burada yayımlanan makalelere benzeyen yazılarını sunduğu Amerika Antropoloji Derneğinin 2016'da toplandığı bir panelin sonucunda gelişmiştir. *Hul'*ün dünyanın farklı bölgelerinde Müslümanlar tarafından kullanılma ve anlaşılma tarzında gözlemlediğimiz önemli değişikliklerle ilgili tartışma sonrasında panelde toplandık. Pratikte İslam hukukuna dair toplumsal hukuk çalışmaları yekûnunda ciddi bir artışa rağmen İslami boşama farklılıklarının bölgeden bölgeye nasıl uygulandığı ve yorumlandığı hakkında derinlemesine sadece birkaç mukayeseli çalışma olduğunu fark ettik. *Hul'*ün yerel şekilleriyle ilgili bir proje, uygulamadaki İslam hukukunun daha mukayeseli bir çalışması için mükemmel bir başlangıç olarak görünmüştür.

Böylece bu sayının amacı çağdaş Müslüman toplumlarda *hul'*ün cari uygulamasını araştırmaktır. Bizim yaklaşımımız antropolojiktir: *Hul'*ü kullanan ve yaşayan hem sıradan insanlar hem de yasal uygulayıcıların bakış açısından onu anlamak istiyoruz. Bu amaçla bütün yazarlar etnografik ve belgeye dayalı araştırmalar gerçekleştirmişlerdir. Biz *hul'*ü Müslümanların çoğunlukta olduğu Zanzibar, Mısır, Endonezya ve Fas; Hindistan'daki azınlık konumundaki büyük Müslüman topluluk ile Almanya ve Hollanda'daki

küçük Müslüman azınlık toplulukları çerçevesinde ele aldık. Bütün makaleler *hul’u* Sünni bağlamda değerlendiriyor.

Hul’un tarihsel kaynaklarını Kur’ân ve hadis literatüründe buluyoruz. Kur’an’da *hul’a* temel oluşturan başlıca ayet Bakara 229’dur.

“Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir. (Eşlerin) Allah’ın koyduğu kurallara uymamalarından korkmadığınız sürece onlara verdiğiniz mihrden hiçbir miktarı geri almanız sizin için helâl olmaz. Eğer Allah’ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için bir meblağ vermesinde taraflara bir vebal yoktur. Bunlar Allah’ın koyduğu kurallardır, öyleyse onları çiğnemeyin. Her kim Allah’ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir.”*

Habibe ya da Cemile olarak bilinen bir kadınla ilgili sahih bir hadis de *hul’un* temel kaynağıdır. Güvenilir hadis koleksiyonlarından Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce’nin tamamı bu hadisi rivayet etmiştir.¹ Buhârî rivayeti aşağıdaki gibidir:

“Sâbit b. Kays b. Şemmas’ın karısı (yani Habibe) Peygamber’e (s.a.s) geldi ve “Ey Allah’ın Rasûlü, ben Sâbit’i dini veya inancından dolayı sevmiyor değilim. Küfrani nimete düşmekten korkuyorum,” dedi. Allah Rasûlü de (s.a.s) ona “Onun bahçesini geri verecek misin?” diye sordu. Habibe “evet” dedi ve bahçeyi Sâbit’e geri verdi. Hz. Peygamber Sâbit’e boşamasını emretti ve Sâbit de Habibe’yi boşadı.”²

Bu hadiste Habibe’nin kocasına danışılmamasına rağmen dört Sünni mezhebin klasik eserlerine göre *hul’da* kocanın rızası gerekmektedir.³ Uygulamada Müslüman kadınların kocalarının rızası olmadan ve mahkemede sebep göstermeye ihtiyaç duymadan evliliklerini sonlandırmalarının çok az yolu vardır. Yirminci yüzyılda, karısının istediği *talak*ı vermeye gönülsüz bir koca ile ortaya çıkan durumlara çözüm olarak

* Ayet meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tercümesi esas alınmıştır. Bakınız: <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-229/kuran-yolu-meali-5>

¹ Mida R. Zantout, “Khul’: Between Past and Present”, *New York Law School Research Paper Series: Islamic Law and Law of the Muslim World* (2006), 3.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şâhih*, ed. Ludolf M. Krehl (Leiden: Brill, 1868), 266.

³ Klasik Şîî hukukçular genellikle bir kocanın karısının *hul’* talebine rıza göstermesi gerektiğinde hemfikirdir. Judith E. Tucker, *Women, Family, and Gender in Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 99.

anlaşmalı olmayan ve kusura dayalı olmayan boşama girişimi sıklıkla ileri sürülmektedir.⁴ Ocak 2000’de Mısır hükümeti tam da bunu yapan ahvâl-i şahsiyyeye ilişkin (şahıs ve aile hukuku) usul hukukunu yürürlüğe koyduğunu ilan etmiştir.* Yeni hukukun 400 maddesinden biri anlaşmalı olmayan boşama olarak *hul’u* tesis edici bir madde içermektedir. Yani kocanın rızası olmaksızın evliliğin sona erdiği bir boşamadır. Yasa, yeni bin yılda bir ilkti ve [çağdaş Müslüman topluluklarının] çoğu onu Mısır hükümetinin Müslüman kadının haklarını geliştirme isteğinin bir işareti olarak kabul etmiştir. Ancak kanunun yürürlüğe konulması Mısır toplumunda şok etkisi yaratmıştır. Din âlimleri, gazeteciler, parlamento üyeleri ve halktan insanlarla oluşan yasa karşıtları kanunu birçok açıdan eleştirmişlerdir.⁵ Gerçekten de *hul’a* ilişkin düzenleme o kadar tartışmalıydı ki, Mısır medyası kısa süre sonra kanunu “*Hul’ Kanunu*” olarak nitelemiştir. Mısır’ın içindeki tartışmalara rağmen İslam hukuk alimleri yanında ulusal ve uluslararası Müslüman kadın haklarını savunan kuruluşlar Mısır’daki anlaşmalı olmayan *hul’* düzenlemesini bir model olarak alkışlamışlardır. Ve yasa başta Ürdün, Gazze, Fas, Cezayir ve Katar olmak üzere bölge genelinde yasa koyucular için bir örnek oluşturmuştur.⁶

Sonneveld’in bu sayıda ileri sürdüğü gibi Pakistan, Mısır’dan otuz yıl önce anlaşmalı olmayan *hul’u* yürürlüğe koyduğu hâlde, bu son derece yenilikçi İslam hukuk reformunun Güney Asya alan araştırmaları dışında yüksek akademik ilgi görmemesi gerçeği hayli kafa karıştırıcıdır.⁷ Bu ihmal belki de Müslüman kadının yasal haklarıyla

⁴ Lynn Welchman, *Women and Muslim Family Laws in Arab States: A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy* (Amsterdam: ISIM/Amsterdam University Press, 2007).

* [29 Ocak 2000 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanan 1/2000 sayılı ahvâl-i şahsiyyeye ilişkin kanun].

⁵ Nadia Sonneveld, *Khul’ Divorce in Egypt: Public Debates, Judicial Practices, and Everyday Life* (Cairo: American University in Cairo Press, 2012).

⁶ Welchman, *Women and Muslim Family Laws in Arab States: A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy*, 116-119.

⁷ 1960’larda Pakistan, boşamayı yasal olarak bağlayıcı kılmak için kocanın rızasının bir ön şart olmadığı tek taraflı boşanma şekli olan *hul’u*, Müslüman kadınlara veren ilk ülkeydi. Yine de 2006’ya kadar içtihat hukukundaki tartışılan temel konunun, *hul’* talep eden bir kadının kocasıyla birlikte yaşamadığını kanıtlaması gerekip gerekmediği olduğu vurgulanmalıdır. Sohail Akbar Warraich & Cassandra Balchin, “Confusion Worse Confounded: A Critique of Divorce Law and Legal Practice in Pakistan.”, *Shaping Women’s Lives: Laws, Practices and Strategies in Pakistan*, ed. Farida Shaheed vd. (Lahore: Shirkat Gah, 1998), 201. 2006’da Pakistan Yargıtay’ı *hul’* talebinin bizzat kendisinin, kadının kocasını sevmediğinin ispatı olduğuna karar vermiştir. Bu karar artık bir mahkemenin bir kadının *hul’* talebini reddedemeyeceği anlamına gelmektedir. Martin Lau, “Pakistan”, *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law 12* (Leiden: Brill, 2007), 464. 2000 yılında *hul’* yasasının yürürlüğe girmesinden bu yana artık *hul’* davalarında Mısırlı kadınların kocalarıyla yaşamadıklarını mahkemede ispatlamaları gerekmemektedir. Kadınların bir hâkim önünde kocalarıyla yaşamaktan nefret ettiklerini bildirmeleri yeterlidir. Lucy Carroll, “Qur’an 229: A Charter Granted to the Wife? Judicial *Khul’* in Pakistan” *Islamic Law and Society 3/1* (1996); Livia Holden, “Divorce at the

ilgilenen ilim adamlarının genellikle bir ülke veya bir bölgeye odaklanmalarının, dünyanın diğer kısımlarındaki gelişmelerin gözden kaçmasına yol açmasındandır. İslam hukuku konusundaki toplumsal hukuk literatüründe ve daha dar olarak aile hukuku içerisinde Müslüman kadının hakları ve *hul’* çalışmalarında araştırmaların çoğu hem tarihsel⁸ hem de çağdaş açılardan⁹ Orta Doğu ve Kuzey Afrika’ya odaklanmıştır. Bu Orta Doğu ve Kuzey Afrika’ya odaklanma sınırlandırıcıdır; çünkü bu bölgede yenilikçi olarak nitelendirilen gelişmelerin Zanzibar’da Stiles’in,⁸ Endonezya’da Van Huis’in⁹ ve Pakistan’da Holden’in¹⁰ gösterdiği gibi Afrika ve Asya benzeri başka yerlerde örnekleri var olduğu

Woman’s Initiative in India, in Pakistan, and in the Diasporas.” *Interpreting Divorce Laws in Islam*, ed. Rubya Mehdi vd. (Copenhagen: DJOF Publishing, 2012).

Erin E. Stiles, *An Islamic Court in Context: An Ethnographic Study of Judicial Reasoning* (New York: Palgrave Macmillan, 2009).

- ⁸ Rosemary Admiral, *Women and Islamic Law in Marinid Morocco* (ABD: University of Illinois Urbana-Champaign, Doktora Tezi, 2016); Susanne Dahlgren, *Contesting Realities: The Public Sphere and Morality in Southern Yemen* (Syracuse: Syracuse University Press, 2010); Brinkley Messick, *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society* (Berkeley: University of California Press, 1996); David S. Powers, “Women and Divorce in the Islamic West: Three Cases”, *Hawwa* 1/1, 2003; David S. Powers, “Women and Courts in the Maghrib, 1100-1500”, *Dispensing Justice in Muslim Courts: Qadis and their Court*, ed. M. Khalid Masud vd. (Leiden: Brill, 2006); Amira Sonbol El Azhary, *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History* (Syracuse: Syracuse University Press, 1996); Judith E. Tucker, *In the house of the law. Gender and Islamic law in Ottoman Syria and Palestine* (Berkeley: University of California Press, 1998); Madeline Zilfi, “We Don’t Get Along’: Women and *Hul* Divorce in the Eighteenth Century”, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, ed. Madeline Zilfi (Leiden: Brill, 1997).
- ⁹ Jessica Carlisle, “The Best of Times, the Worst of Times: State-Salaried, Female Legal Professionals and Foreign Policy in Post-Qadhafi Libya”, *Women Judges in the Muslim World: A Comparative Study of Discourse and Practice*, ed. Nadia Sonneveld & Monika Lindbekk (Leiden: Brill, 2017); Esther Van Eijk, *Family Law in Syria: Patriarchy, Pluralism and Personal Status Laws* (London: I.B. Tauris, 2016); Monika Lindbekk, “The Enforcement of Personal Status Law by Egyptian Courts”, *Adjudicating Family Law in Muslim Courts*, ed. Elisi Guinchi (London: Routledge, 2013); Mulki Al-Sharmani, *Gender Justice and Legal Reform in Egypt: Negotiating Muslim Family Law* (Cairo: American University in Cairo Press, 2017); Sonneveld, *Khul’ Divorce in Egypt: Public Debates, Judicial Practices, and Everyday Life*; Maaike Voorhoeve, *Gender and Divorce Law in North-Africa: Sharia, Custom and the Personal Status Code in Tunisia* (London: I.B. Tauris, 2011); Welchman, *Women and Muslim Family Laws in Arab States: A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy*.
- ⁸ Erin E. Stiles, *An Islamic Court in Context: An Ethnographic Study of Judicial Reasoning* (New York: Palgrave Macmillan, 2009).
- ⁹ Stijn Cornelis van Huis, “Khul’ over the longue durée: the decline of traditional fiqh-based divorce mechanisms in Indonesian legal practice”, *Islamic Law and Society* 26(1-2), 2019. [Makalede Van Huis’in hangi çalışmasından istifade edildiği belirtilmemiştir. Çalışmayla alakalı verilen bilgiler ışığında müellifin bu makalesinin kaynak olarak kullanıldığı düşünülmektedir.]
- ¹⁰ Livia Holden, “Divorce at the Woman’s Initiative in India, in Pakistan, and in the Diasporas”, *Interpreting Divorce Laws in Islam*, ed. Rubya Mehdi vd. (Copenhagen: DJOF Publishing, 2012).

görülmektedir. Dahası Müslümanların azınlık¹¹ olduğu bölgelerde *hul'* hakkında çok az araştırma vardır. Biz bu sayıda yerel yaklaşımdan uzaklaşarak Asya, Afrika ve Avrupa'da çeşitli kültürel, dinî ve yasal bağlamlarda *hul'*ün anlaşılma ve kullanımını kıyaslayan bir yaklaşımı benimsedik. Bu yaklaşım bir takım ana temalar ve faydalı mukayese noktaları ortaya çıkarmaktadır.

Ortaya çıkan ilk tema, *şeriatı* yorumlama ve uygulamada kimin otoriteye sahip olduğu sorundur ve böylesi otoritelerin *hul'*ün nasıl anlaşılacağı ve uygulanacağı hakkındaki kararlarında *icthāt* (bağımsız fikhî muhakeme) ya da *taklit* (önceki hükümlerin takibi) yapmalarıdır. Mahmoud Jaraba makalesinde Almanya'da Müslüman dini otoritenin hayli yarıç içinde olduğunu ve dini liderlerin, aile üyelerinin ve yakın akrabaların tamamının *hul'*ü yorumlamada yetkili bir konum iddiasında olduklarını ortaya koymuştur. Dini liderler genellikle ya *taklidi* ya da *Müslüman azınlık hukukunu* uyguladılar. Jaraba, *hul'* taleplerini kabul eden dini liderlerin yaklaşık yarısının dini bir eğitime sahip olmadıklarını, fakat yine de *şeriatı* yorumladıklarını ve uyguladıklarını ortaya koymuştur. Çağdaş Zanzibar'da *kadılar* devlet tarafından atanmış İslami hâkimlerdir ve çoğu resmî, dinî eğitim almıştır. Zanzibar'da hiçbir aile hukuku kanunu yoktur ve *kadılar* Müslümanların şahsi durumlarıyla ilgili problemlerde hukuku yorumlama ve uygulama otoritesine sahiptirler.¹² Hollanda'da Müslüman azınlık bağlamında,¹³ gayrimüslim hâkimler bile bir evlilik anlaşmazlığında çözüm yolu olarak ara sıra *hul'*a başvururlar ve bunu yaparken de İslam hukuku öğretilerini hem yorumlar hem de uygularlar. Gerçekten de Van Eijk'e göre bir kadının başarılı bir şekilde medeni boşanma hakkını elde ettiği fakat dini boşamayı elde edemediği davalarda Hollandalı laik mahkeme hakimleri davada kocaları *talakı* (boşama) vermeye zorlayabilirler. Fakat durum Mısır, Fas¹⁴ ve Endonezya'da¹⁵ farklıdır. Orada din âlimleri ile yasa koyucular arasında bir ayırım vardı; din âlimleri dinî ilkeleri yorumladılar ve hâkimler de o ilkeleri uygularlar.¹⁶

¹¹ Samia Bano, *Muslim Women and Shari'ah Councils: Transcending the Boundaries of Community and Law* (London: Palgrave Macmillan, 2012); Anna C. Korteweg & Jennifer A. Selby, *Debating Sharia: Islam, Gender Politics, and Family Law Arbitration* (Toronto: University of Toronto Press, 2012); Sylvia Vatuk, "Divorce at the Wife's Initiative in Muslim Personal Law. What are the Options and What are Their Implications for Women's Welfare?", *Redefining Family Law in India. Essays in Honour of B. Sivaramayya*, ed. B. Sivaramayya vd. (New Delhi: Routledge, 2008).

¹² Stiles, *An Islamic Court in Context: An Ethnographic Study of Judicial Reasoning*.

¹³ Van Eijk, *Family Law in Syria: Patriarchy, Pluralism and Personal Status Laws*.

¹⁴ Sonneveld, *Khul' Divorce in Egypt: Public Debates, Judicial Practices, and Everyday Life*.

¹⁵ Van Huis, "Khul' over the longue durée: the decline of traditional fiqh-based divorce mechanisms in Indonesian legal practice".

¹⁶ Endonezya'da, dini (eyalet) mahkeme hakimleri Devlet İslam Üniversitelerinde hem [ana]yasal İslam Aile Hukuku hem de fikh (şeriat ve hukuk fakültesinde) eğitimi almaktadırlar.

Araştırmamız göstermiştir ki, dinî meselelerde otorite iddiasında bulunanlar arasında en çok tartışmaya yol açan mesele makalelerin de ittifak ettiği ikinci konu olan kocanın rızasıdır. Hindistan ve Fas’ta bir *hul’*un geçerli olabilmesi için kocanın rızası gerekiyken Zanzibar ve Mısır mahkemelerinde önemsiz görünmektedir. Endonezya’da kocanın rızası nadiren gereklidir. Stijan Van Huis teknik olarak bir *hul’* ile son bulan Endonezya boşanma sisteminde birkaç tür olduğunu göstermiştir. Tarihsel olarak kocanın rızası bazen gereklidir, bazen gerekli değildir. *Khuluk* (خلع) olarak isimlendirilen türde kadın, kocasına talak vermesine karşılık olarak tazminat öder. Geleneksel olarak kadın, *khulukta* kocasının rızası olmadan boşanamaz. Kadın tarafından başlatılan bir boşanma talebi olan *syiqaq* (شقاق) ise tipik olarak kocaya tazminat içermesinden dolayı teknik olarak *hul’* olur ve geri döndürülemezdir. Böylece *syiqaqa* dayalı *hul’* boşanması, kocanın rızasını gerektirmeyen hukuksal bir boşamaya dönüşmüştür. Şayet koca tazminatı kabulü reddederse o takdirde *syiqaq* normal bir *talakla* boşanmaya dönüşür. Almanya’da da kocanın rızası meselesi karmaşıktır. Jaraba muhafazakâr olarak isimlendirdiği bazı dini otoritelerin kocanın rızası olmayan *hul’u* yasakladıklarını ortaya koymuştur. Pragmatist olarak isimlendirdikleriyse (rızasız) *hul’a* izin vermektedirler. İlginç bir şekilde Jaraba Almanya’daki Mısırlı dini liderlerin neredeyse tamamının muhafazakâr kategoride bulunduğunu ve *hul’u* anlaşmalı olmayan bir boşama olarak yorumlamayı reddettiklerini ifade etmektedir. 2000 yılında Mısır’daki en yüksek dini otorite olan Ezher Şeyhinin, kadının *hul’* talebinin yasal ve dini açıdan muteber olabilmesi için kocasının rızasının gerekmediğini ilan etmiş olması gerçeğine rağmen bu böyledir.

Makalelerden ikisi *hul’a* ilişkin içtihat uygulamasını göstermektedir. Zanzibar’da Stiles, birlikte çalıştığı Şâfiî eğitimli kadıların (قاضی) hukuki *hul’* için kocanın rızasını gerekli görmediklerini belirtmektedir. Pratikte *kadıların* kocanın rızasını gerektiren klasik Şâfiî görüşüne bağlı kalmak yerine içtihat ettikleri görünmektedir. Dahası Stiles *kadıların hul’u* bazen evliliğin yıkılmasındaki hatasına ilişkin bir cezai önlem olarak kadına yüklediklerini ortaya koymaktadır. Bu durumlarda da *hul’da* kadının rızası ve isteği gerekmez. İşaret edildiği üzere 2000 yılında çıkan ahvâl-i şahsiyye hukukuna göre Mısır’da *hul’*, anlaşmalı olmayan ve kusura dayalı olmayan bir boşamadır. Mısırlı kadınlar kocalarının rızası olmaksızın hukuki *hul’* vasıtasıyla boşanabilirler. Sonneveld’in bu sayıdaki makalesinin gösterdiği gibi pek çok aktivist bu gelişmeyi, Mısırlı Müslüman kadınlara yasal yetkilendirme yolunda önemli bir araç vermek adına *icthadı* kullanmaya bir örnek olarak alkışlamışlardır.

Beş makale tarafından ele alınan üçüncü konu, *hul’a* ilişkin mali meselelerle ilgilidir. Klasik İslam hukukuna göre *hul’*, kadının kocasına ayrılık karşısında tazminat ödediği anlaşmalı bir boşanmadır. Bu durumda tazminat yukarıda bahsedilen sahih hadiste

de Habibe'den istendiği gibi çoğunlukla *mihrin* tamamının ya da bir kısmının iadesiyle olur. Katılımcıların (yazarların) tamamının yaptığı alan araştırması, bütün kültürlerde *hul'* uygulamasında sürekli olarak kadının kocasına boşanma karşılığında tazminat ödediğini ortaya koymaktadır. Endonezya ve Zanzibar'ın her ikisinde *hul'* için günlük konuşmada sırasıyla kullanılan Endonezyacada “*tebus cera*”, Doğu Afrikacada “*kununua talaka*” terimleri “boşanma satın almak” olarak tercüme edilebilir.¹⁷ Hem Stiles hem de Van Huis kadının kocasına tazminatını *hul'* ile boşanmanın belirleyici unsuru olarak tanımlıyorlar. Fakat biz tazminatın doğasının yerel evlilik kurallarına ve *hul'*ün yerel yorumlarına göre olağanüstü derecede değiştiğini bulduk. Sıklıkla da bu tazminat, kadına evlilik anında ödenen *mehr-i muacceli* iade etmesini gerektirir. Fakat *mihri* kuşatan yerel âdetler tazminatın miktarını ciddi derecede etkilemektedir.¹⁸ Stiles'in bu sayıya ortaya koyduğuna göre Zanzibar'ın kırsal kesimlerinde *mihrin* tamamı çoğunlukla evlilik esnasında ödenmektedir. Bu nedenle *hul'* davalarında tazminat çok yüksek olabiliyor, çünkü bir kadından genellikle *mihrin* tamamını, bazen de daha fazlasını iade etmesi beklenmektedir. Bununla birlikte evlilik kurallarının farklı olması nedeniyle *hul'*, başka bir yerde daha az maliyetli olabilir. Vatuk, Hindistan'da *hul'*ü talep eden bir kadının çoğunlukla *mehr-i müeccel*den feragat etmeyi teklif ettiğini ortaya koymuştur. Kadın ayrılmaya karar verdiğinde nadiren *mehr-i müeccel* ödenmiş olduğu için kocası bu teklifi kabul ederse herhangi bir para ödemesi söz konusu olmaz. Vatuk'un dikkat çektiği gibi *hul'* anlaşmaları diğer şekillerde daha maliyetli olabilir. Mesela bir kadının çocuklarının velayetinden vazgeçmesi gerekebilir. Sonneveld ise Mısır'da üzerinde anlaşılan *mehr-i muaccelin* genellikle cüzi bir miktardan ibaret olduğunu ve *hul'*ün kadın için nadiren maliyetli olduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde Van Ejik, Hollanda'da davacı kadının *hul'* için cüzi bir miktar ödemesi gerektiğini gözlemlemiştir. Endonezya'da Van Huis'e göre (şiddetli) geçimsizlik nedeniyle ayrılığa izin veren yeni hukuk reformları, hiçbir tazminat gerektirmemektedir ve bu nedenle kadınlar için *hul'*dan daha ucuz, daha kolaydır.

Yazarlarımızın ele aldığı dördüncü konu *hul'*ü algılamayla ilgili cinsiyet farklılıklarıdır. Biz bazı durumlarda erkeğin *hul'*ü mali açıdan kârlı gördüğünü ve *hul'*ü kendisinin başlattığını bulduk. Stiles, Zanzibar İslami mahkemelerinde *hul'*ü talep eden bütün davacıların sayısının son derece az olmasına rağmen kadınlardan ziyade erkeklerin *hul'*ü talep ettiğini bulmuştur. Zanzibarlı erkekler *hul'*ü potansiyel olarak kârlı görürlerken evlilik anlaşmazlığında sorumluluğun çoğunlukla bayana yüklenmesi nedeniyle

¹⁷ Van Huis, “Khul' over the longue durée: the decline of traditional fiqh-based divorce mechanisms in Indonesian legal practice”; Stiles, *An Islamic Court in Context: An Ethnographic Study of Judicial Reasoning*.

¹⁸ Sonneveld & Stiles, “Divorce and Custody: Contemporary Practices: *Khul'*”.

kadınlar onu hem maliyetli hem de lekeleyici olarak görmektedirler. Benzer şekilde Van Eijk tarafından incelenen Hollanda davasında söz konusu kadın boşanmayı istemiş; fakat ekonomik kaygılar nedeniyle *hul’u* istememiştir. Kocasını, boşanmayı başlatmanın kendisi değil karısı olduğunu başkalarına açıkça belirtmek için sadece *hul’* ile boşanmayı kabul etmiştir. Vatuk da Hindistan’daki erkeklerin bazen *hul’u* kendileri için avantaj olarak gördüklerini ve eşlerini *hul’u* kabul etmeleri için manipüle edebileceklerini tespit etmiştir. Sonneveld’e göre aynı şey bazen Mısır’daki erkekler için de geçerlidir. Bir hâkimin, kocanın karısını *hul’a* zorladığını tespit etmesi durumunda kadının ödediği tazminatı geri alma hakkını garanti ettiği için Fas aile hukuku benzersizdir.¹⁹ Çağdaş hâkimler bir kadın istemese de ona *hul’* hükmü verebilirler. Van Eijk tarafından incelenen Hollanda davasında gayrimüslim hâkimler, davacı kadın istemese bile *hul’* yoluyla boşanmayı önermişlerdir. Stiles, Zanzibar’daki *kadınların* her iki taraf kabul etmese bile bazen bir evliliği *hul’* yoluyla sona erdirdiğini göstermiştir.

Bizim karşılaştırmalı yaklaşımımız *hul’* ile ilgili bir dizi geleneksel fikre meydan okuyor. Biz *hul’un* mutlaka kadın tarafından başlatılan bir boşama olmadığını, aksine bir koca tarafından talep edilebileceğini ya da hâkimler tarafından zorunlu kılınabileceğini bulduk. Biz ayrıca *hul’un* “doğru” tanımına hem azınlık ve çoğunluk Müslüman bağlamlarında hem de dinî eğitilmiş veya eğitimsiz taraflarca itiraz edildiğini ve tartışıldığını bulduk. Ve biz *hul’* davalarıyla ilgilenen hâkimlerin çoğunlukla Müslüman olmakla birlikte bazen de gayrimüslim olduğunu tespit ettik. Mukayeseli çalışmamızla bilginleri İslami boşanma konusunda daha mükemmel ve sistematik karşılaştırmalar geliştirmeye cesaretlendirmeyi ve böylece modern zamanlarda İslam hukuku çalışmalarını yeni yönlerle taşımasını ümit ederiz.

Katkılar

Zanzibar’da Stiles’in gösterdiği üzere bu sayının ilk makalesinde *hul’*, hukuki boşamanın ana bir türüdür. Vurgulandığı gibi Zanzibarlı kadınlar *hul’dan* kaçınmaya çalışıyorlar, ancak *kadınlar* evlilik anlaşmazlığında bir kadının sorumlu olduğunu düşündüklerinde *hul’*, evliliği sona erdirmek için kusur temelli bir boşama olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda *kadınlar* da *hul’un*, kocası dirense bile bir kadının boşanmaktan

¹⁹ Erkeklerin *hul’a* olumlu bakışının örnekleri modern zamanlara özgü değildir: Osmanlı döneminde hâkimler kadınların *hul’* taleplerinin baskı altında mı yoksa kendi tercihleriyle mi olup olmadığını araştırmaktaydı (Tucker, yayınlanmamış çalışma). Merfînler hâkimiyetindeki Fas’ta (XII. yüzyılın ortasından XV. yüzyılın ortasına kadar) *hul’* aracılığıyla boşanan kadınlar *hul’da* vazgeçtikleri mihrin (genellikle *mehr-i müeccel*) bir kısmını yeniden almak amacıyla geriye dönük zararların nedenlerini kanıtlamaya çalışmışlardır. Rosemary Admiral, *Women and Islamic Law in Marinid Morocco* (ABD: University of Illinois Urbana-Champaign, Doktora Tezi, 2016), 127-128.

kendisini kurtarmak için kullanabileceği bir hak olduğunu vurgulamaktadırlar. Zanzibar’da *hul*’un yasal bir araç olarak normal kullanımı bu bölgede *kadınların hul*’da gerekli bir şart olarak kocanın rızasını dikkate almadıklarını gösterir. Gerçekten de *hul*’ ile sonuçlanan mahkeme kararlarının çoğunda ne kadın ne de koca *hul*’u talep etmiştir. Zanzibar’daki yasal uygulama birçok yönden Van Huis’in (bu sayıda) düzenlemeden önce Endonezya’da anlattığına benzer.

Van Eijk, Hollanda’da *hul*’un medeni mahkeme hâkimleri tarafından kullanımını incelemektedir. O, laik bir mahkemede boşanmış olsa bile kadının dini bir evliliği bitiremediği bir durumda *hul*’u “evlilik esareti” bağlamında değerlendirmektedir. Van Eijk’e göre Hollanda’daki Müslüman kadınlar için sahih bir İslami boşama elde etmek, özellikle Hollanda Müslüman topluluğunda dini bir boşamayı neyin oluşturduğuna dair bir uzlaşma olmadığında zor olabilir. O, Hollandalı medeni bir mahkeme hâkiminin bir kadına *hul*’ ile boşanmasını düzenlemeye yardım ettiği bir davayı incelemektedir. Söz konusu davada kadının kocası dini boşamaya katılmamış ve kadın haksız fiil iddiasıyla dava açmıştı. Hâkimler boşanmayı isteyen kocası değil davacı olduğunu düşündükleri için *hul*’ önermişlerdir. Bu davada, medeni bir hakimin İslami kaynakları anlayışı, medeni haksız fiil sonucunda anlaşmalı *hul*’ emreden bir mahkeme kararıyla sonuçlanmıştır.

Van Huis, yirminci yüzyılın sonlarından günümüze kadar Endonezya’da fıkıh temelli boşanmanın azalmasını izini takip etmektedir. Önceden *hul*’ yaygın olarak kullanılıyordu ve Van Huis Endonezya yasal prosedüründe *hul*’ ile sonuçlanan çeşitli boşanma uygulamalarını tespit etmektedir. O böylece pek çok tezahürleriyle *hul*’un belli bölgeler içerisinde farklı kullanım şekillerine dikkatimizi çekmektedir. Modern devlet tarafından boşanmaya dair yapılan hususi kanuni düzenlemeler bu boşanma şekillerinin azalmasına neden olmuştur. 1974 Evlilik Yasası, Endonezyalı kadınların boşanma seçeneklerini genişletmiş ve bugün mahkemede boşanmaların çoğu geçimsizlik nedeniyle gerçekleşmektedir. Van Huis, geçimsizlik yüzünden boşanmaların geri döndürülemez ve kadın tarafından başlatılabilmesinden dolayı bu tür boşanma şeklinin hem *şikak* hem de *hul*’da temellerinin olması nedeniyle İslami unsurları koruduğunu iddia etmektedir. Van Huis, Endonezya boşanma uygulamasındaki yaygın durumun, Endonezya İslami hukuk uygulamasının tarihsel olarak özelliği olan kadın tarafından başlatılan boşanmaya karşı bir hoşgörü yansıttığını ileri sürmektedir.

Van Eijk gibi Jaraba da *hul*’u, Avrupa’da Müslüman bir azınlık bağlamında değerlendirmektedir. Jaraba, Almanya’da dini otoriteler tarafından evlendirilen ancak resmî nikâhı olmayan Müslüman kadınların *hul*’ taleplerini incelemektedir. Kadınlar boşanmak istediklerinde dinî kanaat önderlerine başvurumaktadırlar. Jaraba dinî önderleri,

onların *hul'* hakkındaki görüşlerine göre muhafazakârlar ve pragmatistler olarak ikiye ayırmaktadır. Onun etnografik araştırması Mısır, Ürdün ve Cezayir gibi Müslümanların çoğunlukta olduğu pek çok ülkede anlaşmalı olmayan *hul'*a izin veren yasaların yürürlükte olması gerçeğine rağmen muhafazakârların, kadınının başlattığı anlaşmalı olmayan bir boşama olarak *hul'*u kullanmayı reddettiklerini göstermektedir. Ancak pragmatistler Müslüman azınlık hukuku temelli anlaşmalı olmayan *hul'*u onaylamaya istekli dirler.

Vatuk, Hindistan'ın Haydarâbâd şehrinde Müslümanların, teknik olarak -her zaman olmasa da- bir kadın tarafından başlatılan resmî hukuk sistemi dışında bir boşama şekli olan *hul'*u nasıl yorumladıklarını ve uyguladıklarını incelemektedir. Bir kadın kocasına boşanma için tazminat ödemeyi teklif eder ve eğer kocası kabul ederse, tazminatı kabul ederek ve *talak* vererek *hul'*u yürürlüğe koyar. Vatuk teorik olarak, bir kocanın *talak* vermesinin bir kadının evliliğinden 'kendisini kurtarmasını' kolaylaştırdığını iddia etmektedir. Bununla birlikte pratikte koca, *hul'*a direnç gösterebileceği ya da *hul'*u kendi hedefleri için manipüle edebileceğinden bu tür bir boşanmanın gerçekleşmesi görüldüğünden daha karmaşıktır. Böyle olmasına karşılık Vatuk, Müslüman kadınlara yasal boşanma hakkı veren 1939 Müslüman Evliliklerinin Feshi Yasası (DMMA) uyarınca resmî mahkemelerdekenden çok daha fazla boşanmanın *hul'* vasıtasıyla mahkeme dışı olarak karara bağlandığını bulmuştur. Mahkeme dışı şekilde *hul'* gerçekleştirmek çok da kolay değildir, ancak bir kadın için mahkemede açacağı davada getirmek zorunda olacağı kanıtların aksine burada kanıt sunma ihtiyacı olmaması avantajına sahiptir.

Bu sayının son makalesinde Sonneveld, Mısır (2000) ve Fas'ta (2004) son zamanlardaki boşanma reformlarını karşılaştırmaktadır. İslam Yargılama Hukuku araştırmalarının çoğu yasal reformun kadınlar üzerindeki etkisine yoğunlaşmışken Sonneveld, dinî temelli hukuk reformunda erkeklerin durumuna da aynı ilgiyi göstermemiz gerektiğini iddia etmektedir. Mısır'da *hul'* aracılığıyla anlaşmalı olmayan ve kusura dayalı olmayan boşama yolu sadece kadınlar için mümkündür. Bununla birlikte Fas'ta anlaşmalı olmayan ve kusura dayalı olmayan boşamanın başka bir çeşidi olan *shiqâq*, hem erkekler hem de kadınlar için mümkündür ve erkekler onu neredeyse kadınlar kadar sık kullanırlar. Yasal analiz ve antropolojik saha çalışmasına dayanarak Sonneveld, öncelikle Mısır ve Fas'taki kadın ve erkeklerin boşanmada hak ve yükümlülükleri nasıl kullandıklarını açıklamaktadır. Daha sonra o, iki ülkede de boşanmayı gerçekleştirmeye çalışan kadın ve erkeklerin metot farklılıklarını incelemektedir. Sonneveld hem erkekler hem de kadınların anlaşmalı olmayan ve kusura dayalı olmayan boşamayı tercih ettiklerinde *talak* ve *tatlik* (kadın tarafından başlatılan kusur temelli boşama) gibi son derece cinsiyete bağlı boşanma şekillerinin popülerliklerini hızlıca kaybettiği sonucuna varmıştır.

Kaynakça

- Admiral, Rosemary. *Women and Islamic Law in Marinid Morocco*. ABD: University of Illinois Urbana-Champaign, Doktora Tezi, 2016.
- Akbar Warraich, Sohail & Balchin, Cassandra. “Confusion Worse Confounded: A Critique of Divorce Law and Legal Practice in Pakistan”. *Shaping Women’s Lives: Laws, Practices and Strategies in Pakistan*. ed. Farida Shaheed vd.. 181-225. Lahore: Shirkat Gah, 1998.
- Al-Bukhari, Abu ‘Abd Allah. *Kitab al-Jami‘ al-Sahih*. ed. Ludolf M. Krehl. Vol. 3. Leiden: Brill, 1868.
- Al-Sharmani, Mulki. *Gender Justice and Legal Reform in Egypt: Negotiating Muslim Family Law*. Cairo: American University in Cairo Press, 2017.
- Bano, Samia. *Muslim Women and Shari‘ah Councils: Transcending the Boundaries of Community and Law*. London: Palgrave Macmillan, 2012.
- Carlisle, Jessica. “The Best of Times, the Worst of Times: State-Salaried, Female Legal Professionals and Foreign Policy in Post-Qadhafi Libya”. *Women Judges in the Muslim World: A Comparative Study of Discourse and Practice*. ed. Nadia Sonneveld & Monika Lindbekk. 259-283. Leiden: Brill, 2017.
- Carroll, Lucy. “Qur’an 229: A Charter Granted to the Wife? Judicial *Khul‘* in Pakistan.” *Islamic Law and Society* 3/1 (1996), 91-126. <https://www.jstor.org/stable/3399183>
- Dahlgren, Susanne. *Contesting Realities: The Public Sphere and Morality in Southern Yemen*. Syracuse: Syracuse University Press, 2010.
- Fakhry, Majid. *An Interpretation of the Qur’an. English Translation of the Meanings. A Bilingual Edition*. New York: New York University Press, 2000.
- Holden, Livia. “Divorce at the Woman’s Initiative in India, in Pakistan, and in the Diasporas.” *Interpreting Divorce Laws in Islam*. ed. Rubya Mehdi vd.. 131-54. Copenhagen: DJOF Publishing, 2012.
- Korteweg, Anna C. & Selby, Jennifer A. *Debating Sharia: Islam, Gender Politics, and Family Law Arbitration*. Toronto: University of Toronto Press, 2012.
- Lau, Martin. “Pakistan”. *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law* 12 (2005- 2006), 443-472. <https://doi.org/10.1163/22112987-91000150>
- Lindbekk, Monika. “The Enforcement of Personal Status Law by Egyptian Courts”. *Adjudicating Family Law in Muslim Courts*. ed. Elisi Guinchi. 87-105. London: Routledge, 2013. https://www.researchgate.net/publication/312027348_The_Enforcement_of_Personal_Status_Law_by_Egyptian_Courts
- Messick, Brinkley. *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society*. Berkeley: University of California Press, 1996.

- Powers, David S. “Women and Courts in the Maghrib, 1100-1500”. *Dispensing Justice in Muslim Courts: Qadis and their Courts*. ed. M. Khalid Masud vd.. 383-410. Leiden: Brill, 2006.
- Powers, David S. “Women and Divorce in the Islamic West: Three Cases”. *Hawwa* 1/1, 29-45, 2003. https://www.researchgate.net/publication/233494462_Women_and_Divorce_in_the_Islamic_West_Three_Cases
- Sonbol El Azhary, Amira. *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*. Syracuse: Syracuse University Press, 1996.
- Sonneveld, Nadia & Stiles, Erin E. “Divorce and Custody: Contemporary Practices: *Khul’*”. *The Encyclopedia of Women in Islamic Cultures*. ed. Suad Joseph. Leiden: Brill, 2016.
- Sonneveld, Nadia. *Khul’ Divorce in Egypt: Public Debates, Judicial Practices, and Everyday Life*. Cairo: American University in Cairo Press, 2012.
- Stiles, Erin E. *An Islamic Court in Context: An Ethnographic Study of Judicial Reasoning*. New York: Palgrave Macmillan. 2009.
- Tucker, Judith E. “Tracking the Woman’s Divorce: *Khul’* in Historical Context”. 2003. Yazar tarafından sağlanan yayınlanmamış çalışma.
- Tucker, Judith E. *In the house of the law. Gender and Islamic law in Ottoman Syria and Palestine*. Berkeley: University of California Press. 1998.
- Tucker, Judith E. *Women, Family, and Gender in Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Van Eijk, Esther. *Family Law in Syria: Patriarchy, Pluralism and Personal Status Laws*. London: I.B. Tauris, 2016.
- [Van Huis, S. C. “Khul’ over the longue durée: the decline of traditional fiqh-based divorce mechanisms in Indonesian legal practice”, *Islamic Law and Society* 26(1-2), 58-92, 2019.]
- Vatuk, Sylvia. “Divorce at the Wife’s Initiative in Muslim Personal Law. What are the Options and What are Their Implications for Women’s Welfare?”. *Redefining Family Law in India. Essays in Honour of B. Sivaramayya*. ed. B. Sivaramayya vd.. 200-35. New Delhi: Routledge, 2008.
- Voorhoeve, Maaïke. *Gender and Divorce Law in North-Africa: Sharia, Custom and the Personal Status Code in Tunisia*. London: I.B. Tauris, 2014.
- Welchman, Lynn. *Women and Muslim Family Laws in Arab States: A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy*. Amsterdam: ISIM/Amsterdam University Press, 2007.
- Zantout, Mida R. “*Khul’*: Between Past and Present”. *New York Law School Research Paper Series: Islamic Law and Law of the Muslim World*. 08-14. 2006.

Zilfi, Madeline. “We Don't Get Along': Women and *Hul* Divorce in the Eighteenth Century”. *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*. ed. Madeline Zilfi. 264-96. Leiden: Brill, 1997.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler./The authors declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler./The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması/Conceiving the Study: RA (%60), HA (%40), Veri toplanması/Data collection: RA (%60), HA (%40), Veri Analizi/Data Analysis RA (%55), HA (%45), Makalenin Yazımı/Writing up: RA (%55), HA (%45), Makale Gönderimi ve Revizyonu/Submission and Revision: RA (%55), HA (%45).
